

Stanovská, Sylvie

K literatuře vrcholného a pozdního středověku v Čechách a na Moravě

In: Stanovská, Sylvie; Kern, Manfred. *Staročeské a německé milostné básnictví vrcholného středověku*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2013, pp. 14-19

ISBN 9788021063426

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128477>

Access Date: 08. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

tato edice, nacházíme stejnou „lámanou“ estetiku i obdobný mnohvrstevný plán, z něhož vystupují hlavní motivy a stylové roviny. Je však velmi zajímavé, že této lyrice je vlastní širší spektrum lyrické tradice: některé z jejích motivů a textů se velmi dobře dají spojit s klasickým německým minnesangem, další pravděpodobně ovlivnila dokonce lyrika románských zemí. Zvláště příznačné je, že „paní“ je často pojmenována formou maskulina „pán“, což může být ovlivněno provensálským či starofrancouzským výrazem „midons“ (lat. „meus dominus“ – pán, panstvo).⁵ V německé oblasti není nic, co by tomuto výrazu odpovídalo. Ve staročeské lyrice se rovněž najdou stopy ovlivnění „sladkým novým stylem“ („dolce stil nuovo“).⁶ V neposlední řadě staročeská lyrika reflektuje starobylou tradici latinské vagantské poezie, což dokazuje například makarónská píseň „Detrimentum pacior“ (III.4).

V této edici chceme především vykreslit vztahy mezi staročeskými milostnými písněmi a německou milostnou lyrikou středověku. To má – odhlédneme-li od kompetencí obou vydavatelů – především dva důvody: vliv německé literatury středověku na literaturu staročeskou v mnoha směrech evidentní. V lyrice se nejedná o přímou závislost, ale tento vliv je patrný, pokud srovnáme a systematizujeme literárně-historické vlivy především na poli epiky a u středohornoněmecky píšících autorů, kteří působili v Čechách na českém královském dvoře či na jiných dvorech. Vycházíme také z poznatků o výzkumu tzv. „mladšího“ německého milostného básnictví, které jsou pro nás velmi důležité. Dají se dobře upotřebit i ve staročeské milostné lyrice.

2. K literatuře vrcholného a pozdního středověku v Čechách a na Moravě

Tyto řádky mohou přinést jen krátký nástin dějin staročeské literatury od jejích počátků až do období rozkvětu staročeské milostné lyriky.⁷ Zaměříme se na žánry, díla a kulturní procesy, které vytvořily podmínky pro její vznik a které tuto lyriku formovaly a ovlivnily.

Nejranější památky jsou i v české literatuře duchovní, jedná se o básnictví. Církev byla po celý středověk nejvýznamnější kulturní institucí a disponovala až do vrcholného středověku téměř výhradně odpovídajícími duchovními a materiálními zdroji. Skutečnost, že se kromě literatury psané latinsky vytvořilo duchovní básnictví v národním jazyce, tedy „literatura v užším slova smyslu“, je výsledkem politicko-vzdělávací ideje, provázené katechetickými zájmy. Také v tomto směru proběhl v literárních dějinách zemí Koruny české proces, který odpovídá vývoji v ostatních národních literaturách středověku: vůdčí role při

5 K tomu Baumann (1978), s. 88, srv. písně I.7, I.8 a III.2 jakož i komentáře k těmto textům v této edici.

6 Srv. komentáře k písním I.7, I.8., III.2 a III.3.

7 Více u Baumanna (1978), Schamschuly (1991).

vytvoření poetického jazyka a formálních principů (tedy metra a rýmu), vyhovujících charakteru češtiny, připadla staročeskému duchovnímu básnictví.

Na počátku stojí staroslověnské a latinské duchovní básnictví (představované především latinskou a staroslověnskou legendou o Svatém Václavovi z 10. století), následují duchovní, již staročeské písně z 12. a 13. století, např. „Hospodine, pomiluj ny“, prostá lyrická modlitba, dále pak hymnus „Svatý Václave“, jehož nejstarší strofy spadají do 12. století a jsou až do 15. století doplňovány strofami novými.⁸ Formy a metrické principy i básnický jazyk staročeské milostné poezie vyrůstají z nesrovnatelně rozsáhlejší duchovní poezie 14. a 15. století, velmi důležitou roli zde hraje i mariánská lyrika.

Počátky staročeské duchovní epiky tkví v pozdním 13. století. Korpus, který se dochoval, obsahuje legendy, opírající se jako o svůj vzor o „Legendu aureu“ Jacoba de Voragine (okolo r. 1265). Tyto legendy zřetelně ovlivnila latinská literatura. Mezi nejvýznamnější patří „legenda o Svaté Kateřině“, která byla vytvořena ve druhé, velmi plodné fázi staročeské legendistiky, v letech 1350 – 1375, tedy v době vlády Karla IV. Do tohoto období spadají i počátky staročeské duchovní prózy, jako např. sborník překladů naučných traktátů „Ráj duše“, který svůj název získal podle díla „Paradisus animae“ Alberta Velikého. Kromě překladu jeho díla zde nacházíme překlady traktátů Řehoře Velikého, Bonaventury a Davida Augšpurského. Ze stejné doby pochází i staročeský „Pasionál“, rozsáhlejší prozaické dílo, jehož základem je rovněž „Legenda aurea“, obohacená ovšem o životy „domácích“ světců (např. věrozvěstů Cyrila a Metoděje, Svaté Ludmily a Svatého Václava). Všechny tyto památky jsou velmi důležité z hlediska staročeského jazykového vývoje.

Na prahu 14. století vznikají také první díla staročeské dvorské epiky. Kulturní prostředí, z něhož vzešla, se vytvořilo na královském přemyslovském dvoře a tkví v jeho kulturním rozkvětu, na kterém se výraznou měrou podíleli důležití lyrikové a epikové z německého jazykového prostoru, píšící ve střední horní němčině.⁹ Mnoho textů české dvorské epiky se přímo opírá o své protějšky, které vznikly v němčině na české půdě. Tak čerpá např. staročeská „Alexandreida“ (konec 13. století) vedle dalších pramenů i z německého stejnojmenného díla epika Ulricha z Etzenbachu (1280), nejvýznamnějšího středohornoněmeckého autora tvořícího v Čechách, který byl v nejužším styku s rodinou českého krále Václava II. Jemu a jeho manželce Gutě je věnováno jeho další dílo „Wilhelm von Wenden“ o Vilémovi Oranžském. Ulrich z Etzenbachu ovlivnil svým dílem také verzi „D“ díla „Herzog Ernst“ (Vévoda Arnošt), pokud nebyl přímo jeho autorem. Tato románová látka byla po celý středověk velmi oblíbená a v prozaické formě přetrvala až do novověku. Vypráví se v ní m. j. o cestě hlavního hrdiny na Východ. Je možné, že středověký román ve své verzi „D“ byl vzorem staročeského veršovaného

8 K tomuto Schamschula (1991), s. 39 a násl. a 56.

9 K tomu srv. u Baumanna (1978), Boka (XXX) a Behra (1989). Antologii středohornoněmecké lyriky a epiky z Čech v českých překladech doplněných studii vydali Pokorný/Bok/Stanovská (1998).

zpracování této látky „Vévoda Arnošt“ z 2. poloviny 14. století. Tato domněnka se však dá velmi těžko potvrdit, protože existují ještě jiné středohornoněmecké verze téže látky. Ve stejné době vzniká také veršovaná skladba „O Jetřichovi Berúnském“, staročeské zpracování dobrodružné větve dietrichovské epiky. Hlavním hrdinou je Dietrich – ostrogótský panovník Theoderich Veliký – jenž hrál v období vrcholného středověku v literatuře roli významného rytířského předobrazu ctností a statečnosti. Byl velmi populární v celém německém jazykovém prostoru a dobře známý i v Českých zemích, což potvrzuje Dalimilova kronika (okolo r. 1314), která se o Dietrichovi v tomto duchu zmiňuje. Na českém panovnickém dvoře tvořil svá díla i Heinrich z Freiberku. Kolem roku 1280 rozšířil tristanovskou látku, dovedenou do vrcholné podoby Gottfriedem ze Štrasburku. Jeho dílo se spolu s Gottfriedovým a ranější verzí Eilharta z Oberge stalo cenným zdrojem inspirace pro staročeského anonymního autora významné veršované epické skladby „Tristram a Izalda“ (z období let 1380–1400).

Tyto příklady osvětlují velmi jasně významnou úlohu, kterou sehrála středohornoněmecká literatura, napsaná v Čechách, na poli forem, látek a ideových koncepcí staročeského dvorského básnictví. Tato literatura staročeské literatuře ve velké míře zprostředkovala dvorskou kulturu a tuto literaturu ovlivňovala. V oblasti lyriky není tento její vliv natolik uchopitelný a zřetelný. Jisté však je, že na dvoře českého krále Václava I. působil mezi léty 1237–1241 básník Reinmar ze Zweteru, který se věnoval především gnómickému (úvahovému) básnictví. Na dvorech českých králů Přemysla Otakara II. a Václava II. působili básníci Mistr Sigeher a Friedrich ze Sonnenburku, oba v poslední třetině 13. století. Mezi jejich písněmi nacházíme i panegyrické (oslavné) písně, věnované oběma těmito českým králům. Jeden z nejvýznamnějších a nejvlivnějších lyriků doby kolem roku 1300, Heinrich z Míšně, nazývaný dle svého lejchu, oslavné písně na Pannu Marii, přídomkem „Frauenlob“ (kolem 1280–1318) měl úzký vztah k českému panovnickému dvoru krále Václava II., snad také Prahu osobně navštívil. Motivicky a stylově výrazně ovlivnil tři milostné písně Václava II., které jsou zapsány ve Velkém Heidelberském rukopisu („Codex Manesse“), o čemž je přesvědčen přední německý medievista Burkhart Wachinger.¹⁰ Král Václav II. figuruje v tomto rukopisu, který je nejznámějším sborníkem středohornoněmecké lyriky a jehož autoři jsou v rukopisu rozřazeni podle stavovského principu, hned po císaři Jindřichu VI., Konradinovi a (fiktivním) králi jména Tyrol von Schotten na čtvrtém a tedy velmi význačném místě. Skutečnost, že byl sám básníkem (nebo nechal zmíněné tři básně napsat pod svým jménem) ukazuje na kulturní význačnost minnesangu a na výsostný zájem o dvorskou poezii v Čechách 13. století.

Všechny tyto skutečnosti dokazují, že vrstva vysoké a o dvorském mravu poučené šlechty byla velmi dobře obeznámena s formami dvorské lyriky a že středověké světské básnictví zcela jistě bylo součástí dvorského života v Čechách.

10 Wachinger (1988).

Vnímáno a pěstováno bylo nejdřív ve střední horní němčině, ale také v románských jazycích.

Vliv románské jazykové oblasti lze doložit z 80. let 13. století, kdy v kanceláři krále Přemysla Otakara II. v letech 1273–1278 působil jistý „Magister Heinricus“, který pak byl zřejmě až do roku 1290 ve službách krále Václava II. a je spojován s osobou tzv. „Heinrica Italica“. Tento rétor byl autorem sbírky listin, založil také a vedl na Pražském hradě rétorickou školu. Pro staročeskou lyriku se ovšem jako důležitější jeví sbírka latinských dopisů (dictamina), v níž byly také některé vzory milostných dopisů. Autorem této sbírky je Jindřich z Isernie. Je sporné, zda tito dva autoři jsou jedna a tatáž osoba. Také další sbírka fiktivních vzorových dopisů druhé manželky krále Přemysla Otakara II. Kunhuty, adresovaných částečně manželovi, zčásti pak duchovním a příbuzenstvu, vykazuje rysy italského řečnického stylu. Autorem této sbírky je jistý „magister et dominus Bohuslaus“, zřejmě notář královny. Pravděpodobně znal „Dictamina“ Jinřicha z Isernie a mohl být i jeho žákem.¹¹

Pro českou recepci románské učenosti a básnictví měl však větší význam okruh významných osobností, sdružených kolem pražské univerzity v období vlády císaře Karla IV. (1346–1378). Z tohoto okruhu jmenujme mezi jiným dva české autory; oba studovali na Sorbonně: jsou jimi pražský arcibiskup Jan z Jenštejna (1350–1400) a slavný teolog Vojtěch Raňkův z Ježova (Adalbertus Ranconis de Ericinio, 1320–1388), který studoval na univerzitách v Oxfordu a v Paříži, kde byl v roce 1355 zvolen rektorem. Po svém návratu do Čech působil na pražské Karlově univerzitě.

České „žáky“ (scholáry) lákalo zahraničí především ve 2. polovině 14. století, kdy odcházeli do Francie a do Itálie. Můžeme na ně proto nahlížet jako na nositele a zprostředkovatele tamější kultury do českých zemí. Zmíňme v této souvislosti například bratra císaře Karla IV., Václava IV. (Václav Český), který žil mimo české země coby vévoda brabantský a lucemburský a na tamějším dvoře vytvořil, ovlivněn význačným lyrikem a hudebníkem Guillaume de Machautem, významné milostné písně psané francouzsky.¹²

Byla to však také Praha, kde se setkávali zástupci mezinárodní vzdělanosti. Nejvýznamnější osobností byl jistě Francesco Petrarca. Účastnil se již roku 1355 korunovace Karla IV. italským králem, roku 1356 stanul v čele diplomatické mise svých pánů, Viscontiů, do Prahy, kde mu byl císařem Karlem IV. propůjčen titul falckraběte.¹³

11 K názorům na identitu obou zmíněných osobností jménem Heinrich i ke sbírce dictamin „magistra Bohuslava“ se podrobně vyjadřuje Nechutová (2007), S.129–136.

12 Černý (1948), s. 234 se domnívá, že francouzský vliv na tehdejší českou teologii a na rozsáhlé oblasti českého umění 14. století (především na architekturu a malířství) byl vlivem bytostným, stejný vliv na staročeské milostné básnictví však rozhodně odmítá. V tomto směru byla literatura ovlivněna spíše italským prostředím (tamtéž, s. 235–238). Vilikovský (1940) se domnívá, že nositeli nové kultury a autory nových staročeských milostných písní jsou „žáci“, vyškolení v románském jazykovém prostoru.

13 Manfred Hardt: Geschichte der italienischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart,

Petrarkova krátká návštěva Prahy ale nezanechala žádné hmatatelné stopy ve staročeské literatuře. Nevíme, zda v Praze přednášel básně ze své sbírky „Cansoniere“.

Nastílni jsme kulturní vztahy a možné cesty, kterými do zemí České koruny pronikaly náznaky tradic tak rozdílných, jako jsou francouzské milostné básnictví, německá světská písňová tvorba vrcholného a pozdního středověku a italská lyrika dvanáctého a třináctého století. Můžeme však vycházet z toho, že v Českých zemích v době od poloviny 14. století mohlo docházet ke spojování nejrozličnějších kulturních a literárních tradic a že se staročeská lyrika utvářela na tomto základě.

Co se týče německé světské lyriky 14. a 15. století, je pravděpodobné, že tradice německého minnesangu a dvorské literatury 13. století v Českých zemích i nadále přetrvávala. To lze zřetelně rozpoznat ve staročeské epice 14. století (např. ve staročeském „Tristramovi“). Dále je tato tradice zřetelná v cenných rukopisech, např. v nádherném kodexu „O Willehalmovi“ z dílny českého krále Václava IV. (1373–1419), z této dílny pak pochází také známá Václavská bible.¹⁴ I když se sice nedochovaly obdobné rukopisné památky světské lyriky, lze si dobře představit, že v souvislosti se snahami o kodifikaci německého minnesangu v jižním Německu (Curych a Basilej, vznik „Manesského rukopisu“) ve 14. století určité sbírky tohoto umění putovaly po šlechtických sídlech také na českém území. Ozvěny minnesangu jsou ve staročeské milostné lyrice každopádně natolik zřetelné, že zde musíme hovořit o tradici, která se v Čechách nadále udržela.

Musíme však také předpokládat, že do Českých zemí pronikala také mladší, pozdně středověká německá milostná lyrika. Uvedme na tomto místě několik příkladů: Heinrich z Mügeln (polovina 14. století) je autorem, kterému přísluší důležitá funkce prostředníka mezi proudem starší a mladší lyrické tradice. Tento autor působil delší dobu v Praze. V jedné z písní z korpusu tzv. „Mnicha salcburského“, jednoho z nevýznamnějších pozdních lyriků a hudebních tvůrců evropského prostoru, je popisována cesta do Prahy na královský dvůr.¹⁵ Také další významný autor pozdního středověku Oswald z Wolkenštejna byl v úzkém kontaktu s králem Zikmundem a byl zřejmě dobře obeznámen s literárními poměry v Čechách. Vztahy k českému prostředí měl i např. Michel Beheim, jeden z nejdůležitějších německých lyriků 15. století. A skutečnost, že na českém území vznikala kolem roku 1400 ústřední díla německé literatury a podobně jako ve 13. století ovlivňovala staročeskou literaturu pozdního středověku, nejlépe potvrzuje „Oráč z Čech“ Jana ze Žatce. Toto dílo vyvěrá z produktivního

Düsseldorf / Zürich 1996, s. 134; Karheinz Stierle: Francesco Petrarca. Ein Intellektueller in Europa des 14. Jahrhunderts. München/Wien 2003, s.451f.

14 Vídeň, Rakouská národní knihovna, codex series nova 2643 (Willehalm) a cod. 2759–2764 (Václavská bible).

15 W 7 podle edice Christopha März (1999).

předhumanistického prostředí pražské univerzity a je předobrazem svébytné parafráze a jednoho ze stylisticky nejskvělejších děl staročeské literatury, kterým je staročeský „Tkadleček“.¹⁶

3. Vrstvy staročeské lyriky a její vazby na rozličné literární tradice

Vylíčili jsme krátce množství kulturních kontaktů i možných vrstev, v nichž se utvářely impulsy, ovlivňující staročeskou literaturu. Přímou podmiňují rozmanitost motivů, témat a lyrických konfigurací, kterými se staročeská lyrika vyznačuje, i když se dochoval jen relativně malý počet textů. Staré a nové prvky tu stojí vedle sebe nebo se dokonce prolínají. Staročeské autory ovlivnily na jedné straně podněty starší literární tradice, na druhé straně zřejmě slyšeli ve vícejazyčných Českých zemích nebo i mimo Čechy a Moravu v německo-rakouském jazykovém prostoru tehdejší „současnou“ lyriku. Nejvíce staročeských textů se vyznačuje tím, že stojí „na rozcestí“ mezi starší milostnou písní „Minnelied“ a její mladší obdobou „Liebeslied“. Je ovšem několik staročeských písňových textů, které jsou více ovlivněny starším minnesangem, zvláště u písňových typů „milostný nářek“ („Liebesklage“) a „oslavná či pochvalná píseň“ („Preislied“). V německých lyrických písňích ze stejné doby se setkáváme s ozvěnou minnesangu v obdobně čisté podobě v daleko menší míře. Tato zřetelnější tendence k tradičnosti je zřejmě dalším charakteristickým rysem staročeského milostného básnictví.¹⁷

V těch písňích, které více připomínají mladší pozdně středověkou lyrickou světskou tvorbu, je formulována a nově zdůrazněna milostná koncepce, která se již nezakládá na lásce jako na milostné službě a na myšlence kurtoazní lásky (amour courtois), nýbrž popisuje lásku mezi dvěma partnery ze stejné společenské i mentální vrstvy. Tato láska ústí ve šťastnou budoucnost: vše „dobře dopadne“ („hohe Minne“ – dvorská láska – oproti tomu vycházela z myšlenky velké společenské i emotivní nerovnosti, ba propasti mezi urozenou paní a jejím nápadníkem.) V repertoáru lyrických postav nalezneme „kvetníky“, odpovídající postavám zvaným v němčině „klaffer“ – „povídákové“, kteří jsou dědicové rolí „merker“ (všimalů) a „nidaere“ (závistníků) dvorské lyriky vrcholného středověku. Toto poslední pojmenování je ve staročeské lyrice nadobytej rozrůzněno: figurují zde „zlí lidé“, „hladký“ (Istivý člověk) nebo „křivý“ v tomtéž slova smyslu. Také urozená paní, ke které se nelze přiblížit, a myšlenka „paradoxe amoureux“ ze všech písní staročeské milostné lyriky nevymizely –

16 Diminutivní název „Tkadleček“ dal dílu v roce 1824 jeho první vydavatel Václav Hanka. Formy „Tkadlec“ i „Tkadleček“ se v díle střídají a nedá se říci, že by diminutivní forma převažovala.

17 Souvislost staročeské milostné lyriky a mladšího německého milostného básnictví zdůrazňovali především Pavel Trost (1981, s. 256 a n.), o jehož stanoviska se ve své edici Česká středověká lyrika (1990) opírá Jan Lehár. Trostovy teze lze ale uznat jen zčásti. Trost nenahlíží na všechny vrstvy lyrických rejstříků, kterými se staročeská lyriká světská tvorba vyznačuje.